

НАШИЙНІ ПРИКРАСИ СКІФ'ЯНОК (ЛАНЦЮЖКИ З ОКРЕМИХ ЕЛЕМЕНТІВ)

У декоративному оформленні костюмів скіф'янок велике значення мали нашійні та нагрудні прикраси: про це свідчать і археологічні знахідки, і образотворчі пам'ятки. У похованнях жінок, які належали до різних соціальних груп, знайдено гривни та намисто з різноманітних деталей (металевих, зі склоподібною та керамічною маси, напівкоштовного каміння). Зображення деяких типів нашійних оздоб бачимо на пам'ятках торевтики, які походять з Північного Причорномор'я. Наприклад, на пластинках-аплікаціях з кургану № 1 поблизу с. Вовківці (Сумської обл.): на шиї жінки – низка круглих намистин з великими краплеподібними підвісками; на фігурних деталях ланцюжків з курганів поблизу с. Лазурці (Черкаської обл.) та Софіївка (Херсонська обл.): кулясті намистинки; на пластинці з кургану Куль-Оба: низка з округлих елементів; медальйон, на якому показано образ Афіни (знахідка з Феодосії): серед прикрас богині – намистини з підвісками¹.

Нашійні та нагрудні ювелірні вироби, насамперед, відповідали уявленням про захист власника від злих сил та красу (апотропеїчна та естетична функція), крім того, кожна категорія оздоб мала цілий ряд специфічних знакових функцій.

Найбільш поширеним в категорії нашійні – нагрудні оздоби було різнокольорове намисто зі склоподібною маси. Його, мабуть, сприймали як амулет. Відповідно до соціального рівня особи низки “скляних” прикрас або й окремі намистини використовували як основний або додатковий засіб декору вбрання. Особливість намиста із напівкоштовного каміння полягала в тому, що воно мало значення етнолокального індикатора.

У костюмах представниць вищих верств населення Скіфії важливу роль відігравали металеві оздоби, виготовлені із золота, срібла, а також бронзи: гривни, разки намиста різних форм, ланцюжки із фігурних елементів. Їх вважали знаками престижу у соціальній групі, до якої належала власниця. До розряду творів, що відігравали роль статусних знаків, належали пишні сітчасті нагрудники, створені з мініатюрних деталей – пронизок-трубочок, з'єднаних по чотири з намистин-

ками між ними. Знизу такі прикраси облямовували підвісками. Нагрудні “сітки” реконструйовано за знахідками у похованнях жінок і чоловіків високого соціального стану, тобто, як і гривни, цей вид оздоб вирізняв костюми і скіфів, і скіф’янок².

Різні види нашійних та нагрудних оздоб не раз привертали увагу дослідників. Огляд знахідок із поховань скіф’янок дає можливість вилучити інформацію про форми, художні та технологічні характеристики металевих деталей намиста та ланцюжків. Елементи, з яких були створені такі шийно-нагрудні прикраси, можна умовно розділити на групи: намистини, пронизки, фігурні ланки, медальйони, підвіски. Металеві намистини вирізняють отвори з двох боків, тобто прикраси мають такі ж морфологічні ознаки, що й вироби цієї категорії, виготовлені з інших матеріалів. Пронизки – умовна назва намистин видовженої форми, мініатюрних трубочок. Хоча слід зауважити, що відомий антикознавець Н.А.Онайко називала “пронизью” ланцюжки із окремих елементів³. Найбільша термінологічна плутанина виникає, коли йдеться про елементи ланцюжків – ланки різного абрису та будови. Загальна схема їх створення така: основна деталь – об’ємний виріб, який складається з двох з’єднаних між собою фігурних, тобто вирізаних за певним контуром, пластин. На верхній (лицьовій) вміщено відтиснуте за матрицею зображення, а нижня – гладенька. Пластина з візерунком має загнуті краї, які утворюють стінки, тому ланка набуває вигляду мініатюрної коробочки. По її боках зроблено по два отвори для нанизування. Часто ланки-коробочки знизу доповнювали підвісками – амфороподібними, у вигляді бутона, груші, краплі, жолудя, зерняти. А.П. Манцевич, аналізуючи елементи низки з Мاستюгінського кургану, деталі, зроблені у вигляді плоских коробочок, назвала “колодочками”⁴. Інколи прикраси зазначеного типу визначають як медальйони. Останній термін підходить не для всіх ланок, а тільки для круглих чи овальних (адже слово медальйон означає – круглий). Дослідники – Н.А. Онайко, В.Г. Петренко – вважають ланцюжки з окремих елементів запозиченнями з еллінського ювелірного мистецтва⁵. Корені таких нашійних прикрас, мабуть, слід шукати серед пам’яток іонійської художньої творчості – аналогічні оздоби знайдені на території Малої Азії, на островах з іонійськими рисами культури⁶. Ланцюжки, що походять із зазначених областей, відрізняються за будовою від тих, що стали модними у

Північному Причорномор'ї у V–IV ст. до н.е. Наприклад, подивимось на прикрасу з Родоса, яка складається з прямокутних пластинок із зображенням крилатої богині “Володарки звірів”. Зверху на пластині напаяно – по три короткі трубочки (для нанизування), а знизу – по п'ять підвісок у вигляді плодів гранату⁷.

Разки намиста із коштовних металів, ланцюжки зі з'єднаних між собою фігурних пластин, медальйонів з підвісками – нагадують так звані істмії: оздоби, які щільно обвивали шию. Саме про істмії як про характерний декоративний елемент у вбранні гречанок йдеться у “Іліаді” Гомера, а зображення прикрас цього типу бачимо на пам'ятках еллінського мистецтва.⁸ Скіф'янки найчастіше носили ланцюжки як нагрудні оздоби, закріплюючи їх закінчення на плечах. Ланки, з яких складаються низки, вирізняються розмаїттям форм, декором, а для виробництва окремих елементів іноді застосовували складні ювелірні прийоми. Ланцюжки можна порівняти за іконографічними ознаками деталей.

Останнє стосується оздоб, які входили в костюми так званого еллінізованого населення Північного Причорномор'я. Особливо привертає увагу ланцюжок з кургану 17, розкопаного в некрополі Німфея (грецького міста на південному сході Криму)⁹. Коротка низка (довжина – 18,5 см) складається з 10 елементів-коробочок. Оформлення виконано в техніці скані. Верхній і нижній краї “коробочки” дугоподібно вигнуті, кути завершуються спіральними завитками. У центрі кожного елемента вміщено багатопелюсткову розетку, заповнену синьою і зеленою емаллю. Знизу до ланки приєднані по три петлі, до яких через мініатюрне кільце прикріплені підвіски у вигляді видовжених зернят. З двох боків низку завершують елементи у вигляді пальметки і лотоса, обернених один до одного основами (рис. 1).

Цей ланцюжок зроблено у 425–400 р. до н.е. Деякі дослідники припускають, що прикраса є імпортом зі східногрецьких областей, але пізніше, у другій чверті IV ст. до н.е., спеціально для скіфського ринку почали виготовляти ювелірні вироби у Північному Причорномор'ї¹⁰. Тут з'явилися типи нашійних оздоб, які відповідають характеристикам греко-скіфського мистецтва. Аналіз оформлення ланцюжків показує, що на ланках вміщували фігоморфні та зооморфні мотиви, антропоморфні та міфічні образи, крім того, серед знахідок є нашійні оздоби, у яких чергуються різні декоративні теми.

Рис. 1. Ланцюжок з кургану № 17 з Німфейського некрополя.

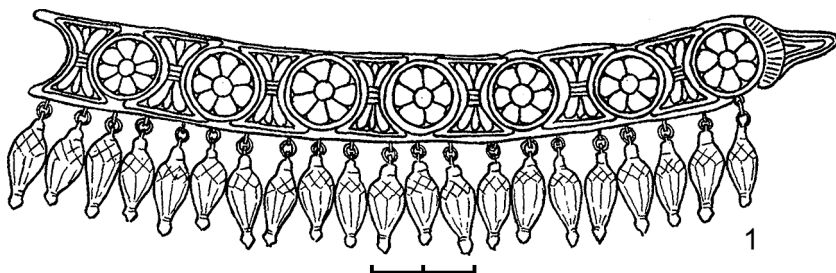

Рис. 2. Ланцюжки з курганів Скіфії:

- 1 – прикраса з костюма скіф'янки, похованої в Рижанівському кургані (Черкаська обл.);
- 2 – ланцюжок з Діївого кургану (с. Нижні Сірогози, Херсонська обл.);

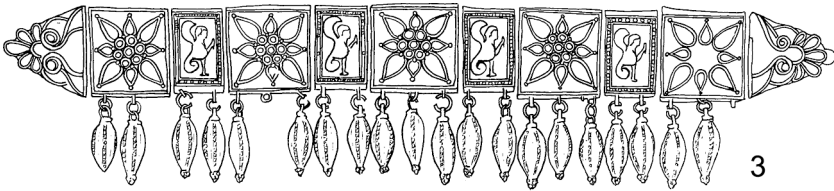

Рис. 2 (прод.). Ланцюжки з курганів Скіфії:

3 – оздоба (істмія) з Ольвії;

4 – ланцюжок з Верхньорогачинського кургану (Херсонська обл.).

Деякі низки прямо наслідували еллінські прикраси, хоча були поширені у вбранні жінок, які мешкали на землях Скіфії. Йдеться, насамперед, про оздобу, які включають елементи різних форм. Наприклад, ланцюжок, створений з коробчастих ланок у вигляді “подвійної сокири” і розеток. Оздоба – компонент костюмного комплексу, знайденого у похованні шляхетної жінки у Великому Рижанівському кургані. Характеристика деталей: знизу до кожної пластинки напаяно кільце (розетка) чи два (подвійна сокирка). Крізь кільця приєднано підвіски у формі бутону з сітчастою поверхнею¹¹ (рис. 2,1). Окремі складові ланцюжка (“подвійна сокирка” і розетки), мабуть, є репліками деталей прикраси з колекції Британського музею¹².

Ще одна низка (можливо, фрагмент) з такими ж ознаками, тобто скомпонована з елементів кількох типів, була знайдена в Дівовому кургані (с. Нижні Сірогози, Херсонська обл.).¹³ У ланцюжку бачимо: ланки (14 екземплярів), верхня частина яких у вигляді двох з’єднаних між собою півкульок, прикрашених поперечними рельєфними борозенками, а нижня – вісімкоподібна пластинка. До цих деталей добре припасовані фігурні пластинки, абрис яких

нагадує дві складені широкими основами трапеції з увігнутими бічними сторонами. Тоненькою дротинкою підкреслено контури пластинок, в центрі яких вміщено зображення водоплавних птахів (6 екземплярів) або розеток на три-чотирипелюстковій чашечці (9 ланок). Квітами оздоблено також зовнішні краї кожної ланки. Знизу до елементів ланцюжка припаяно дротяну петельку, в яку вставлено маленьке кільце з підвіскою у формі жолудя, прикрашеною повздовжніми рельєфними борозенками (рис. 2,2).

Власниця намиста була похована у кургані, спорудженому над могилами представників аристократичних кіл. Набір золотих декоративних елементів, їх символіка відбивають особливості костюма небіжчиці, можливо, її жрецький статус: прикраси головного убору і сукні – пластинки, на яких показано еллінські міфічні образи – менади, грифон, медуза Горгона, а також рослинні та геометричні візерунки, сережки із зображенням сфінксів, до литих фігурок яких прикріплено підвіски – мініатюрні фігурки качок. Цікаво, що зображення водоплавного птаха є основним елементом в оформленні ланки ланцюжка, фрагменти якого знайшли в кургані № 4 (пох. № 1) поблизу с. Архангельська Слобода (Херсонська обл.)¹⁴. Деталь нашійної прикраси складається з трапецієподібної “базис” – своєрідної коробочки з вузькими стінками, на яку вміщено зображення водоплавного птаха (розміри: h виробу – 47 мм, h птаха – 19 мм): фігурка, можливо, качка, зроблена з об’ємних половинок, відтиснутих у матриці. Образ трактовано узагальнено: змалювано силует птаха, корпус якого прикрашено трьома рельєфними смугами. Фігурка розміщена на базі, обернена головою до вужчої сторони трапеції, а у кутах її основи (довшої сторони) або посередині напаяно петельки, до яких приєднано підвіски, схожі за абрисом на бутон. Кожен спаяний з об’ємних половинок, верхня частина виробу прикрашена візерунком, який імітує листочки. Від них вниз спускаються заглиблені смужки. Завершення підвісок – пірамідка із золотих гранул. У бокових стінках бази зроблено по два отвори для нанизування (рис. 3).

Могила, у якій знайшли залишки ланцюжка, була пограбована у давнину. Судячи з обставин поховання (висота кургану, конструкція поховальної споруди), власниця прикраси не належала до вищої аристократії, хоча наявність золотої нашійної прикраси свідчить про особливий статус в її соціальній групі.

Аналогічні ланки від ланцюжка знайдено в кургані № 6 поблизу с. Водославка (Херсонської обл.). Збереглося 7 елементів: 3 екземпляри доповнені однією підвіскою у формі бутона, ще три – двома, а на одній коробчастій ланці прикріплено 3 підвісочки. Вироби відрізняються від описаних вище трактуванням образів водоплавних птахів. Головна особливість – круглі маленькі пластинки, прикріплені до дзьобиків качок¹⁵.

У світогляді індоєвропейських племен різноманітні мистецькі відтворення водоплавного птаха посідають чільне місце: на золотих пластинках-аплікаціях, сережках, нашийних прикрасах, шпильках. Образ відбиває уявлення про різні аспекти культу плодючості, а також уособлює поєднання трьох стихій (земля, вода, небо). Це дозволяє припустити, що його зображення у поєднанні з іншими сюжетами і мотивами, акцентувало специфіку вбрання і ситуації, для якої воно було створене. Аплікації та знімні прикраси, мабуть, позначали характер костюма як шлюбного¹⁶.

З числа знахідок ланцюжків можна виокремити групу прикрас, на ланках яких вміщено міфічні образи. Найбільш поширеними є зображення сфінкса. Наприклад, оздоба, що походить з Ольвії. Ланцюжок складається з прямокутних пластинок, на яких з тоненьких дротинок створені візерунки (техніка скані). На вузеньких ланках (14×24 мм) – сфінкс у профільному ракурсі, а на ширших (24×24 мм) – розетки із загостреними пелюстками. Знизу до цих елементів нашийної оздоби припаяно по 2–3 петлі, до яких за допомогою дротяних кілець прикріплено амфороподібні підвіски. До крайніх ланок ланцюжка приєднано фігурні пластинки, на яких бачимо контури пальметки та спіралеподібні завитки (рис. 2,3). Загальна дов-

Рис. 3. Коробчаста ланка – елемент ланцюжка (к. 4, п. 1 поблизу с. Архангельська Слобода (Херсонська обл.).

жина прикраси – 18 см. На думку Л.Ф. Силантьєвої, цей розмір відповідає ширині лоба дорослої людини, тому дослідниця зауважила, що ланцюжок з Ольвії є налобною прикрасою¹⁷. Але припущення майже ніхто не підтримав, оскільки аналогічних головних уборів немає. За загальними характеристиками цей ланцюжок схожий на вже згадані знахідки з Іонії. Особливості втілення образу сфінкса та рослинного візерунка, застосування техніки скані – все це дозволяє припустити, що прикрасу створили у V ст. до н.е. Пізніше, впродовж IV – III ст. до н.е. найбільш поширеним способом нанесення зображень на ланках нашійних прикрас, які належать до категорії ланцюжки, стало витискування за матрицею.

Саме таким способом виконано образ сфінкса, вміщеного на елементах ланцюжків, які походять з курганів, споруджених над могилами представниць різних соціальних груп у IV ст. до н.е. Наприклад, у пограбованому Верхньорогачинському кургані (Херсонська обл.), який вирізняється висотою і належить до так званих “царських” могил, знайдено фрагмент намиста: 10 прямокутних ланок та одна видовжена пластинка, що є завершенням низки – друга не збереглась¹⁸. Основна деталь ланцюжка – мініатюрні “коробочки”, на верхній пластині яких бачимо рельєфне зображення сфінкса: обличчя міфічної істоти показано у фас, а тулуб – подвійний, змальований як дзеркальне відображення профільного ракурсу. Дугоподібні крила, абрис яких підкреслено рельєфними борозенками, підняті, облямовуючи маленьку голову сфінкса. Таке трактування образу міфічної істоти: голова показана фронтально, а два тулуби – у профіль, симетрично відносно голови – є характерною рисою творчості майстрів Північного Причорномор’я. Знизу на кожній ланці припаяно петлі: по одній (посередині) чи по дві (у кутах). До них на дротяних кільцях приєднано підвіски у вигляді бутона. Вироби з’єднано з об’ємних половинок. Кожна прикрашена візерунком у вигляді сіточки, від якої вниз спускаються вдавнені лінії. На кінчиках бутонів напаяне дротяне кільце, в яке вміщена маленька кулька (рис. 2,4).

Завершеннями низки з Верхньорогачинського кургану, ймовірно, були видовжені прямокутні пластинки (збереглась тільки одна), оздоблені дрібними опуклинами, зробленими пуансоном. Виріб, тобто пластинка, і за формою, і за декором дисонує з ланками ланцюжка, тому він не має композиційно

завершеного вигляду. Отже, перед нами яскравий приклад наслідування взірцям: йдеться про ювелірні витвори, виконані для населення грецьких міст чи так званих еллінізованих скіфів¹⁹.

Окремі ланки із зображеннями так званого “здвоеного сфінкса” – тобто його тулуб подано у дзеркальній симетрії відносно голови, зафіксовано в похованнях жінок, які не належали до представниць вищої аристократії, хоча мали ознаки певного виділення у своєму соціумі. Увагу привертають прикраси з кургану № 3 (пох. 2) поблизу с. Ізобільне (Дніпропетровської обл.). Елементи ланцюжка зроблені за схемою: овальна коробчата ланка (розміри: 45×18 мм; 50×17 мм) з рельєфним візерунком на верхній пластині, оформлена знизу однією або двома підвісками (рис. 4, 1–2). Зображення сфінкса відрізняється від описаного образу, представленого на ланцюжку з Верхньорогачинського кургану.

Рис. 4. Ланки від ланцюжків із зображеннями “здвоеного сфінкса”:

- 1, 2 – знахідки з кургану № 3 (пох. 2) поблизу с. Ізобільне Дніпропетровської обл.;
- 3, 4 – деталі ланцюжка з кургану поблизу радгоспу “Стеловий” (Запорізька обл.).

На пластинці з кургану поблизу с. Ізобільне акцентовано велику голову істоти, округле обличчя з опуклими очима та насупленими бровами. Крила сфінкса ледь намічені, але добре виділено подвійний тулуб, великі лапи, властиві для хижака з породи котячих. Хвости з характерною китичкою на кінці вибагливими завитками піднімаються до крил. Підвіски, які доповнюють цей елемент нашійної прикраси, за формою

подібні до бутонів. Зроблені з об'ємних половинок, зверху прикрашені сітчастим візерунком, від якого вниз спускаються повздовжні борозенки. “Бутони” підвішували за допомогою мініатюрного кільця, прикріпленого до петель – вони напаяні по одній і по дві знизу на коробчастій ланці.

Нашийна прикраса, зібрана зі схожих ланок, була в костюмі жінки, поховання якої дослідили в кургані поблизу радгоспу “Степовий” Запорізької обл. Залишилося після пограбування тільки 4 елементи: маленькі медальйони (16×14,5 мм), прикрашені досить великими підвісками (h – 30 мм) (рис. 4,3 – 4). На верхній пластині ланки бачимо рельєфне зображення “здвоеного” сфінкса. Його образ вміщено на невеличкій площині, але можна “прочитати” основні деталі композиції. Її центром є жіноча голова, виділена дрібними рубчиками. Від скронь обабіч спускаються дві рубчасті смужки – це, мабуть, імітація оформлення покривала. Дугоподібні крила сфінкса і верхня частина тулубів мають вигляд кола, заповненого опуклинами. Давній художник показав міфічну істоту, що сидить, спираючись на задні лапи, тобто у позі, притаманній хижакам з породи котячих. У трактуванні образу слід відмітити архаїчні риси. Можливо, за взірць служили вироби з Великої Греції, точніше – Східного Середземномор'я. Це підтверджують знахідки, наприклад, на Кіпрі: з поселення в Куріоні²⁰.

Зображення сфінкса було популярним впродовж усього часу існування еллінської культури. Саме її вплив викликав поширення образу міфічної істоти на різноманітних декоративних виробках, зокрема, на тих, що є приналежністю скіфського костюма. Як писав відомий дослідник Б.В. Фармаковський, у греків сфінкс викликав різні асоціації, але найчастіше його сприймали як посланця чи передвісника смерті. Він (тобто сфінкс) є водночас прекрасним і страхітливим, притягує і відштовхує²¹. Уявленням скіфів властиві синкретичні образи, які органічно увійшли до кола символів культів божеств життєдайних сил природи.

Ще один міфічний образ бачимо на ланках у ланцюжку, знайденому у похованні скіф'янки у Мордвинівському кургані (поблизу м. Каховка, Херсонська обл.)²². Нашийна оздоба дівчинки 15-ти років була складена з 15 коробчастих елементів. Основні деталі – прямокутні з заокругленими кутами ланки, на лицьовій пластині яких вміщено фронтальне зображення сирени. Воно, тобто зображення, виконано способом витискування

ня за матрицею і через багаторазове повторення мініатюра невиразна, погано видно деталі.

Як бачимо, на ланках ланцюжків представлено сюжети, зміст яких у декорі костюма пов'язують з уявленнями про захист від злих сил, культ плодючості. Наприклад, так звані сцени “шматування”. Привертають увагу знахідки з поховання № 4 Великого кургану Н.Веселовського поблизу с. Велика Лепетиха (Херсонської обл.)²³. У похованні представниці вищої аристократії досліджено залишки багатого вбрання – золоті оздобы головних уборів, сукні, а також знімні прикраси: сережки, сітчастий нагрудник, істмія. Остання створена з прямокутних пластинок (27×22 мм), на звороті яких у куточках припаяно петельки, а на нижньому краї – підвіски у вигляді нерозкритого пуп'янка. Зафіксовано 11 екземплярів, оформлених різною кількістю бутонів-підвісочок: на трьох ланках-пластинках їх було 3, 5 екземплярів мали по 2, а ще 3 – по одній. На поверхні пластинок вміщено сюжет: грифон шматує лань. Ці вироби прикріплювали за певною схемою на текстильній смужці, котру використовували як нашійну прикрасу. Розміри оздобленої ділянки – близько 30 см, мабуть, стрічка, декорована тільки спереду, щільно облягала шию – так звана істмія²⁴.

Однією з основних тем в оформленні різноманітних оздоб у V–IV ст. до н.е. стали антропоморфні образи, як правило, “портретні” зображення. Вони розрізняються між собою художніми особливостями, які, ймовірно, відбивають творчі засади майстрів різних виробничих центрів.

Розглянемо ланцюжки, знайдені в курганах поблизу с. Лазурці (Черкаська обл.), Софіївка (Херсонська обл.), Чкалове (Дніпропетровська обл.) – схожі за абрисом ланок, сюжетів на передній пластинці (відтиснутих за матрицею), а також формою підвісок (рис. 5). Знахідка в кургані поблизу с. Лазурці: збереглася, мабуть, частина низки – 9 ланок-коробочок, доповнених підвісками. Ланки – мініатюрні трапеції з увігнутими бічними сторонами. В нижній частині кожної трапеції припаяно по одній чи по дві петлі, до яких за допомогою дротяних кілець, приєднано амфороподібні підвіски. Оформлення підвісок імітує жолуді: зверху – “шапінка”, прикрашена сітчастим візерунком, утвореним неглибокими борозенками, від нижньої частини відділена хвилястою лінією. Розміри елементів: h – з підвіскою – 56 мм; пластина: h – 13 мм; довжина зверху – 10 мм, знизу – 13 мм. (рис. 5, 1).

Рис. 5. Трапецієподібні коробчасті ланки з антропоморфним образом:
 1 – ланцюжок з кургану поблизу с. Лазурці (Черкаська обл.);
 2 – знахідка в кургані поблизу с. Софієвка (Херсонська обл.).

Абрис лицьової пластинки підкреслено мініатюрними опуклими прямокутниками. У цій же техніці в площину ланки вписано узагальнений антропоморфний образ. Перед нами маска: вузьким пружком окреслено контури обличчя з широкими вилицями, однією рельєфною лінією змальовані брови і ніс, окремо – невеличкий рот. Паралельно нижньому краю трапеції нанесено ряд невеличких опуклин, які, ймовірно, імітують разок намиста на ледь наміченій шиї. Отже, художник передав “портрет” жінки: форма пластини дозволила показати жіночу голівку у калафі – обриси головного убору вимальовує облямівка на верхній стороні трапеції, а квадратики на обабіч нагадують прикраси покривала. Архетипом зображення, ймовірно, є “портрети”, виконані у геометричному стилі, характерному для мистецтва Пелопонесу в VII – VI ст. до н.е. Схоже трактовано обличчя “Володарки звірів” на уже згаданих деталях ланцюжка з Родоса²⁵.

Аналогічні елементи ланцюжка були у вбранні жінки, поховання якої дослідили у к. № 3 поблизу с. Софієвка (Херсонської обл.). Такі ж, як у описаній вище нашійній оздобі, фігурні коробчасті ланки і підвіски, що нагадують жолуді. Але мініа-

тюра на парадній пластинці виразніша. Особливого вигляду “портрети” набули завдяки тоненькому пружку над бровами жінки. Це підсилює подібність верхнього ряду облямювання зображення до головного убору (рис. 5, 2).

Схожі коробчасті ланки ланцюжка знайдено в кургані № 2 (пох. 2) поблизу с. Чкалове (Дніпропетровської обл.). Збереглося два елементи. Мають вигляд трапецій (h – 20) з увігнутими боковими сторонами. Контури пластинки з трьох сторін підкреслені опуклими квадратами, а нижня основа виділена ширшою рельєфною смужкою з зигзагоподібним візерунком, нанесеним тоненькою неглибокою лінією. Вище – разок намиста різної форми. У центрі мініатюри вміщено зображення напівсферичної маски – круглого, злегка витягнутого обличчя з мигдалеподібними очима і великим ротом. Тобто, “портрет” жінки змальований іншими засобами, ніж “маски”, про які йшлося раніше. Можливо, це свідчить про різні майстерні, у яких виготовляли матриці. Мініатюрність останніх говорить про досить високу кваліфікацію художників, які працювали у Північному Причорномор’ї (рис. 6).

Звернемо увагу ще на один тип фігурних елементів. Йдеться про знахідки серед декоративних фрагментів костюма скіф’янки, поховання якої дослідили в кургані № 8 (пох. № 2) поблизу с. Волчанське Акімовського р-ну Запорізької обл.²⁶ Невеличкі коробчасті ланки вирізані за контуром зображення голови людини (15 екземплярів, розміри: 16×14 мм). На передній пластинці показано обличчя з невиразними рисами, облямоване (від скроні до скроні) вузьким рельєфним пружком, який імітує волосся, розділене пасмами. Шия персонажа коротка, ледь намічена. Можливо, давній художник передав образ чоловіка.

Рис. 6. Коробчаста ланка із зображенням жіночої голівки (курган № 2, пох. 2) поблизу с. Чкалове (Дніпропетровська обл.).

Різниця між ланками полягає у їх оформленні: є вироби з двома кільцями, до яких за допомогою мініатюрних колечок приєднано підвісочки у формі бутона. Останні спаяні з об'ємних половинок, прикрашених візерунками з повздовжніх ліній, а завершуються кульками зерні. Другий варіант: знизу посередині виробу припаяне одне кільце для прикріплення підвісочки (15×5 мм). Ланцюжок, створений з таких ланок, є декоративним елементом костюма багатії скіф'янки. Її головний убір прикрашали золоті пластинки–аплікації: сфінкс з подвійним тулубом, хрестоподібні, у вигляді хижака, що згорнувся. В комплекті убрання було намисто зі склоподібної маси, крім того, вирізняються сережки–кораблики з підвісками на ланцюжках (мініатюрні фігурки водоплавних птахів). Неординарний і супровідний інвентар, зокрема, веретено, дзеркало, бронзовий казан²⁷. Отже, все свідчать про високий статус небіжчиці у певній соціальній групі. У декорі убрання скіф'янки поєднані символами культу плодючості: зображення сфінкса з подвійним тулубом, хижака з породи котячих, водоплавного птаха, антропоморфні образи і солярні знаки. Вони, ймовірно, відбивають сакральну роль жінки – виконання жрецьких функцій.

Вироби, аналогічні елементам нашійного ланцюжка, про який йшлося вище — з кургану № 8, пох. 2 поблизу с. Волчанське, знайдено у кургані № 1 (пох. 2) поблизу с. Володимирівка Акимівського р-ну Запорізької обл.(тобто у цьому ж регіоні). Серед декоративних решток костюма скіф'янки зафіксовано фігурні коробчасті ланки у формі людської голови (19 екземплярів)²⁸. Але вони зроблені за іншою матрицею: видовжене обличчя оточене від скроні до скроні опуклим валиком з короткими насічками, досить довга шия.

У цьому ж похованні зафіксовано ще один тип коробчастих ланок з антропоморфним образом на передній частині: вирізані за контуром зображення жіночої голівки у стленгіді. На пластинках показано обличчя, риси якого не дуже добре “читаються” через стертий штамп. Але, ймовірно, додатково була допрацьована стленгίδα. Цей тип діадеми, якщо судити за відображенням убору на пам'ятках образотворчого мистецтва, не набув поширення у Північному Причорномор'ї. Але давній художник, зображуючи стленгиду, виділяв її декором. У даному випадку поверхня діадеми прикрашена тоненькими пружками, паралельними основі, на деяких уборах бачимо горизонтальні

S-подібні мотиви. Частина пластинок вирізняється гладеньким “денцем” на звороті (характерна ознака елемента ланцюжка), а крім того, одним чи двома кільцями, напаяними знизу, до яких, мабуть, прикріплювали підвіски (зафіксовано 19 екземплярів)²⁹. Вони нагадують бутон (24×9 мм), спаяні з об’ємних половинок, зверху кожної – візерунок у вигляді ромбиків, від якого вниз спускаються неглибокі борозенки (канелюри).

Деякі пластинки, на яких показано жіночий “портрет”, використовували як оздоби для одягу, тобто аплікації: для їх пришивання пробито дірочки (3 – 6 отворів).

Можна припустити, що в убранні скіф’янки, похованої поблизу Володимирівки, було два ланцюжки. Один: на передній пластинці ланки – жіночий образ, кожен виріб доповнено підвісками. Другий: фігурні елементи, контури яких повторюють обриси людської голови. Ланки без підвісок. Принагідно слід зауважити, що у костюмі скіф’янки були пронизки – трубочки з рифленою поверхнею (15×3 мм)³⁰. Цю декоративну деталь могли використати і для створення нашійної прикраси, і для оформлення головного убору. Останній реконструйовано у формі так званого “скіфського” калафа за золотими аплікаціями із зображеннями козенят.³¹

Коло мотивів для оздоблення костюма скіф’янки, традиційно поєднує антропоморфні, зооморфні та фітоморфні візерунки, які є символами плодючості. Можливо, вони відбивають сакральну роль власниці вбрання. За антропологічними даними це була молода жінка. В її костюмі, крім головного убору, акцентовані 2 чи 3 шийно-нагрудні прикраси як апотропеї. Можна припустити, що ланцюжки були своєрідним знаком приналежності не тільки до певної соціальної, але й вікової групи.

Ланцюжок, створений з ланок із зображенням жіночої голівки, увінчаної стленгідою, був у костюмі скіф’янки, поховання якої дослідили в кургані № 4 поблизу с. Новосілки (Черкаської обл.)³². Зафіксовано 13 фігурних ланок, доповнених однією (9 екземплярів) чи двома (4 екземпляри) підвісками. Всі деталі (h з підвіскою – 48 мм) схожі на знахідки в кургані № 1 (пох. 2) поблизу с. Володимирівка, але на відміну від них ланки нашійної прикраси з Новоселицького кургану привертають увагу досконалим виконанням. Перед нами горельєфне зображення жіночої голівки у вишуканій стленгіді. Художник

показав гарний овал обличчя з правильними рисами, підкреслив високе чоло жінки, гармонійне поєднання діадеми і зачіски. Ювелірні витвори зроблені за канонами еллінського мистецтва (рис. 7).

Костюм жінки, похованої у Новоселицькому кургані, привертає увагу багатьма ознаками приналежності небіжчиці до соціальної верхівки: прикраси головних уборів та одягу: золота стрічка – метопада для оформлення налобної пов'язки, пластинки-аплікації для оздоблення конічної шапочки та сукні. Основні мотиви, вміщені на аплікаціях: голова лося (на метопаді), сфінкс з подвійним тулубом, рослинні візерунки. Особливе місце належало знімним прикрасам. Комплект містить усі категорії ювелірних виробів, тобто оздоби, призначені для голови, шийно-нагрудні,

Рис. 7. Деталі ланцюжка з кургану № 4 поблизу с. Новосілки (Черкаська обл.).

нагрудні, тобто так званий “повний набір”. Він відбиває не тільки соціальний і суспільний статус власниці, а також, можливо, її особисту роль у певній спільноті. Адже найважливіші знакові функції зосереджено не тільки у формах та декорі головних уборів, але й знімних прикрас. Серезки-кораблики скіф'янки оформлені зображеннями водоплавних птахів. Одним із важливих елементів комплекту оздоб голови, крім серезок, є скроневі підвіски, на яких подана сцена “боротьба героя з грифоном”. Всі образи взаємопов'язані і належать до кола знаків божеств життєдайних сил природи. Такий же зміст мають і елементи нашійної оздоби – фігурні ланки у вигляді жіночих голівок. Отже, різноманітні мотиви на прикрасах убрання є символами культу плодючості. Це, безумовно, свідчить про особливу роль небіжчиці у суспільстві, мабуть, жрецький статус.образи водоплавних птахів у декорі костюма відбивають його специфічний зміст, а саме – вказують на церемоніальний характер, можливо, пов'язаний зі шлюбом³³.

Для створення нашийних прикрас використовували також підвіски: фігурні об'ємні ланки, такі ж, як й описані вище, але з петелькою у верхній частині виробу. Більшість ланцюжків, створених з ланок цього виду, знайдено у жіночих похованнях в Степовій Скіфії. Слід відмітити різноманітність форм, своєрідність декору, варіанти поєднань з намистом. Зупинимось на деяких доволі рідкісних оздобах, які були складовими ланцюжків.

Рис. 8. Підвіски з кургану № 31 поблизу с. Софіївка (Херсонська обл.).

Унікальні підвіски трапились дослідникам кургану № 31 (пох. 1) поблизу с. Софіївка Херсонської обл. На жаль, могила виявилася пограбованою, тому важко висловити припущення про будову та семантику прикраси. Отже, перед нами золота об'ємна підвіска (розміри 20×14 мм) складається з трьох деталей: лицьовий бік – фігурна рельєфна пластина з антропоморфним образом, на звороті – напаяно гладеньку пластинку, зверху на виробі – пластинчаста петелька. На фронтальній пластині зображено жіночу голову, яку облямовує рифлений пружок – так позначено покривало. Двома смугами воно спускається вниз, підкреслюючи довгу шию жінки. Її обличчя вилицевате, знизу звужене, підборіддя заокруглене. Риси обличчя правильні: показано опущені очі, прямий ніс, пухлі вуста. Голову вінчає невисока стефана (рис. 5). Можливо, мініатюра є узагальненим втіленням уявлення про божества життєдайних сил природи. Архетипом зображення є жіночі образи, відтворені в короластиці та торевтиці майстрами Північного Причорномор'я та Середземномор'я.³⁴

Фігурні підвіски, зафіксовано у похованні жінки в кургані № 13 поблизу с. Мар'ївка Запорізької обл.³⁵ Знахідок всього дві, оскільки могила була пограбована ще в давнину. Випадково залишилися тільки деякі предмети, зокрема з костюмного комплексу: сережки, спіралі-пронизки, підвіски. Про повний

склад набору декоративних засобів годі й гадати. А проте вироби цікаві самі собою – як рідкісні пам'ятки ювелірної творчості I тис. до н.е. Отже зосередимо увагу на елементах нашійної прикраси – фігурних підвісках. Кожна з них має таку будову: трубчасті пронизки (завдовжки 10 мм, $d = 3$ мм) з гладенькою поверхнею, до якої прикріплено пластинку складної конфігурації (рис. 6). Зверху на ній напаяно рельєфні деталі: під пронізкою – дві опуклини у формі зрізаного конуса ($h = 3$ мм), під ними – пластинка у формі підкови. На її звислих кінцях – бачимо візерунки з тоненької круглої дротинки, напаяної так, що можна “прочитати” зооморфний образ. Він стилізований, але аналіз показує, що давній митець скористався з усталених елементів, щоб відтворити в мініатюрі мотив хижака породи котячих: волутоподібним візерунком намічено абрис голови, кружальцями – очі, овалом – пащу. Така іконографія притаманна східним ареалам скіфського мистецтва – Алтаю, Сибіру.

Підвіски з Мар'івки вирізняються морфологією, сюжетом і технікою виконання з-поміж усіх, знайдених у Північному Причорномор'ї. Аналогію цим оздобам знаходимо на Алтаї, але з тамтешніми вони подібні тільки схемою будови. Йдеться про дерев'яні прикраси вузди з кургану 1 могильника Ак-Алах. Це можна пояснити спільними джерелами культури племен Євразійських степів. Подеколи у деталях убрання європейських скіфів бачимо східні риси, крім запозичень від їхніх сусідів – еллінів.

Отже, ланцюжки з окремих елементів носили тільки жінки. Власниці таких оздоб мешкали в усіх регіонах Скіфії, але кількість знахідок у степових областях переважає. Конкретний зміст зображень можна “прочитати”, проаналізувавши поховальний обряд, склад декоративних елементів костюма, і загалом –

Рис. 9. Підвіска з кургану № 13 поблизу с. Мар'івка (Запорізька обл.).

поховального інвентарю. Нашийні прикраси, віднесені до зазначеної категорії, виконані з дорогоцінних металів, відігравали роль апотропеїв, знаків належності до аристократичних кіл, замінюючи гривни. Тобто крім естетичної, ювелірним виробам перерахованих видів властиві функції відзнаки: соціальної, сакральної, майнової. Крім того, можна припустити специфічну роль ланцюжків – вони позначали певні соціальні групи: наприклад, молодих жінок, які померли до народження дитини. Але доведення такого припущення потребує додаткових досліджень.

Ювелірні вироби, що складають описаний вид нашійних прикрас несуть сліди впливів різних мистецьких традицій: еллінських, середньоазійських, а також – культури Алтайських скіфів. Це є, мабуть, проявом зв'язків (на різних рівнях) між регіонами поширення культури іраномовних кочовиків та еллінських художніх традицій, а крім того, дає можливість припустити існування місцевого центру виробництва.

Примітки

- ¹ Williams D., Ogden J. Greek gold. – London, 1994. – P.154, fig. 87; 194, fig.127, 128.
- ² Манцевич А.П. Курган Солоха. – Л., 1987. – С. 62.
- ³ Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV – II вв. до н.э. – М., 1970. – С. 65.
- ⁴ Манцевич А.П. Мастюгинские курганы // АСГЭ. – 1973. – № 15.
- ⁵ Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья. – М., 1967. – С. 34, 55; Онайко Н.А. Указ. соч. – С. 65.
- ⁶ Higgins R.A. Greek and roman jewelry. – London, 1961. – Tabl. 20.
- ⁷ Ibid ...
- ⁸ Williams D., Ogden J.... – P.163, fig. 103.
- ⁹ Ibid ... – P. 133, kat. 76. Небіжчик, поховання якого дослідили в кургані 17 у Німфейському некрополі, окрім нашійної прикраси, мав дві пари золотих човникоподібних сережок, пластинки – аплікації, перстень, а також – бронзове дзеркало, веретено, чорнолакова кераміка, бронзові ситечко та черпак із зображенням лебедя. Інвентар, як бачимо – жіночий. Але біля склепу лежали бронзові шолом, панцир, поножі, а також зброя – меч, кинджал, вістря стріл і списа. Через ці знахідки поховання вважають чоловічим. Але набір “жіночих” ознак, на мій погляд, переважає. У склепі, мабуть, захоронили

амазонку. Хоча деякі не характерні для таких осіб предмети поховального інвентарю можуть свідчити про якісь явища індивідуального характеру у поховальному ритуалі.

- ¹⁰ Ibid... – P. 126.
- ¹¹ Петренко В.Г. Указ.соч. – С. 34, табл. 19, 20.
- ¹² Williams D., Ogden J. ... P. 62, kat. № 15.
- ¹³ Лесков О.М. Скарби курганів Херсонщини. – К., 1973. – С. 31–32; рис. 22.
- ¹⁴ Там само ... – С.66; рис. 62.
- ¹⁵ Ori del cavalieri delle steppe. Colezioni dai Musei dell'Ukraina. – Milano, 2007. – Cat. № 176.
- ¹⁶ Ключко Л.С. Образ водоплавного птаха на декоративних елементах скіфського костюма // Музейні читання Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. – Київ, МКУ, 9 – 11 листопада, 2009 р. – К., 2010. – С. 55–73.
- ¹⁷ Силантьева Л.Ф. Филигранные бусы классической эпохи из некрополей Боспора // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – Л., 1979. – С. 49–59.
- ¹⁸ Лесков ... Вказан. праця. – С. 44, рис. 42.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Williams D., Ogden J. – P. 247, kat.184.
- ²¹ Фармаковский Б.В. Три полихромные вазы в форме статуеток, найденные в Фанагории // Записки Российской Академии истории материальной культуры. – Петербург, 1921. – С. 14.
- ²² Лесков ... Вказан. праця. – С. 47, рис. 40.
- ²³ Вітрик І.С., Данилко Н.М. Поховання знатної скіф'янки у “Великому кургані М.І. Веселовського” // Музейні читання: Матеріали наук. конф. Музею історичних коштовностей України. – Київ, грудень 2001 р. – К., 2002. – С. 138–149, рис. 6, 4.
- ²⁴ Ключко Л.С., Васіна З.О. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками у “Великому кургані М.І.Веселовського” // Музейні читання: Матеріали наук. конф. Музею історичних коштовностей України. – Київ, грудень 2001 р. – К., 2002. – С. 159–160, рис. 2.
- ²⁵ Higgins Ibid. – Tabl. 15, a.
- ²⁶ Полин С.В., Кубышев А.И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье). – К., 1997. – С. 9–10, рис. 8–9.
- ²⁷ Там само. – С. 9–10, рис. 8–9.

- ²⁸ Там само. – Рис. 19,12.
- ²⁹ Там само. – С. 25, рис. 19, 4–5.
- ³⁰ Там само. – Рис. 19, 7.
- ³¹ Там само. – Рис. 19, 14–15.
- ³² Bydłowski A. Mogiły w Nowosiolce w pow. Lipowieckim gub. Kijowskiej // Swiatowit. – Warszawa, 1904. – N 5.
- ³³ Ключко Л.С. Образ водоплавного птаха... – С. 66.
- ³⁴ Кобылина М.М. Скульптура; живопись; мозаика, вазапись; торевтика; короластика // Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 307, табл. СХVII.
- ³⁵ Ключко Л., Шаміна Т. Мар'ївські прикраси // Памятки України: історія та культура – Науковий часопис. – 2006. – Спецвипуск. – С. 19, рис. 4.